

Pluralistic interpretation of the essence of the state: review of philosophical and legal approaches for B. Kystiakivsky

Плюралістична інтерпретація сутності держави: огляд філософсько-правових підходів за Б. Кістяківським

Zoryana Homenyuk

Key words:

law, state, rule of law, legal idea, state functions, state power, pluralism.

Ключові слова:

право, держава, правова держава, правова ідея, функції держави, державна влада, плюралізм.

Постановка проблеми. Держава в юриспруденції визначається як особлива форма організації суспільства. Правова держава пов'язується з пануванням верховенства права, що виявляється у формі публічної владної сили, то для з'ясування філософської сутності функціонування такої держави необхідно зосередитися на пошуку адекватних осмислень низки аспектів, пов'язаних із тлумаченням ряду терміно-понять та їх вживанням у цьому контексті.

Стан дослідження. Науково-теоретична спадщина Б. Кістяківського (1868–1920) стала предметом глибокого і всебічного дослідження українських і зарубіжних науковців в основному протягом останніх двадцяти років, коли зі становленням Української незалежної держави вітчизняній науці та культурі було повернуто багато імен видатних учених, діячів культури й мистецтва, коли відкрився доступ до засекречених архівів і було ліквідовано партійно-державну цензуру. З понад 80 (за нашими орієнтовними й, очевидно, не зовсім точними підрахунками) публікацій, у тому числі й дисертаційних робіт, присвячених цьому видатному українському правознавцеві, лише у незначній кількості статей, а також у монографіях Р. Гринюка і В. Тимошенко розглядаються окремі аспекти державно-правової теорії Б. Кістяківського. Прикладом такого цільового підходу до висвітлення цього напрямку вченого може служити загалом змістовна стаття політолога В. Волинця. В ній він, зокрема, зазначає: «Орієнтуючись на найсучасніші здобутки тогочасної державно-правової науки, Б. Кістяківський спромігся не лише виступити зі змістовною та цінною у науковому плані критикою цілого ряду теорій організації і функціонування державної влади, а й обґрунтувати своє власне концептуальне бачення того, що саме являє собою держава, якими є цілі її розвитку та основні функції, що визначаються загальною логікою правової взаємодії держави, суспільства та індивіда». Помітний вклад у це також зробили Т. Гоббс, Дж. Локк, А. Дайсі (Англія), Ж.Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є (Франція), І. Кант, Г.В.Ф. Гегель, Р. Молль, Г. Еллінек (Німеччина). Серед тих, хто підтримував та розвивав ідеї правової держави в кінці XIX – на початку XX ст. були українські й російські правознавці – В. Гессен, С. Дністрянський, Б. Кістяківський, М. Коркунов, С. Котляревський, О. Малицький, М. Палієнко, Ф. Тарановський та ін.¹

Метою статті є філософсько-правова характеристика сутності держави за Б. Кістяківським.

Виклад основного матеріалу. У рамках державознавчої теорії Б. Кістяківський, залишаючись переконаним прихильником плюралістичного підходу до дослідження державно-владних явищ і права, не обмежувався застосуванням лише одного суто юридичного методу, а використовував декілька методів, зокрема соціологічний і філософський. Таким чином, методологічним підґрунтям формулювання й обґрунтування державознавчих ідей вченого стала його теорія множинності понять права, що поєднала етичний природно-правовий нормативізм та психолого-соціологічні підходи. Це давало можливість на різних концептуальних засадах осмислювати конкретні поняття (наприклад, «держава», «влада») як кількісні виміри реальності, особливостями яких є суттєві відмінності (включно з протиставленням) «мно-

¹ Кістяківський Б. Держава і особистість / Б.О. Кістяківський. Вибране; пер. з рос. Л.Г. Матушевський; упор., передмова і прим. Л.Б. Доненчук. – К.: Абрис, 1996. – 512 с. – С. 237–274, с. 36.

жинності» («плюральності») від одності (єдиного як одного). Тож, плюралізм теоретичного пояснення, що доповнюється дослідженням статистичних імовірностей (у цьому роль ученого як соціолога), набував рис системності й увиразнювання як методологічний плюралізм, згідно з яким можливі лише різні (методологічно зумовлені) формулювання однієї, трансцендентної істини². Однак, як підкреслює Б. Кістяківський, «форма і матерія не є двома різними об'єктами, а творять єдиний об'єкт соціальної науки. Дослідження форми окремо від матерії можливе: оскільки воно спрямоване на правові норми, то становить завдання формального правознавства; натомість, досліджувати соціально-економічні явища поза правовою формою, яка їх регулює, не можна, бо соціально-економічних законів, які були б незалежними від змісту такого правового регулювання, нема»³. Зазначивши, що такого постулату Штаммлер послідовно дотримується в своїй книзі, український правознавець вважає таку точку зору помилковою. Він, зокрема, пише: «Визнавши державу творінням права, ми не повинні повторювати помилку Штаммлера і трактувати це визначення у тому сенсі, що право творить і соціально-економічні основи держави. Останнє завжди дано кожній конкретній державі і водночас часто навіть втручається і в правову організацію держави. Але досліджуючи ізольовану сферу правових норм, які визначають організацію держави, ми не можемо розглядати державу інакше як творіння права. З іншого боку, оскільки норми, які регулюють організацію і діяльність державних установ, є продуктом свідомої діяльності людини й піддаються вдосконаленню, то ми повинні визнати, що вони поступово перетворюють все соціальне життя і підпорядковують його тим цілям, які закладені в них. Таким чином, кінцевий пункт соціального розвитку справді полягає в тому, що усе соціальне життя визначається і регулюється нормами, свідомо встановленими правилами»⁴.

Український правознавець розглядав солідарність не як причину виникнення держави, а як її наслідок, як результат діяльності держави. У цьому сенсі він не абсолютизував роль держави, але стверджував, що саме за допомогою держави здійснюється те, що потрібне, важливе і цінне для всіх. «Держава сама собою, – зазначав він, – є найбільш всеохоплюючою формою солідарності, і разом з тим вона веде до утворення і вироблення найбільш повних і всебічних форм людської солідарності. Оскільки благо – ось формула, в якій виражаються ідеальні цілі й завдання держави як такої»⁵. Тож, сприяючи зростанню солідарності між людьми, держава робить людину благородною і підносить її. Вона дає їй можливість краще розвивати всі сторони людської природи і здійснювати ідеальні цілі. Саме в цьому полягає істинна, ідеальна сутність держави.

Виходячи із неокантіанської методології розгляду державно-правових явищ, як прихильник наближеної до цієї філософської школи теорії держави Г. Еллініка, український правознавець, послуговуючись своїм соціолого-правовим методом, який містив нормативні та емпіричні виміри, обґрунтував свій підхід до вивчення соціальної (позитивної) та юридичної (нормативної) природи суспільства і держави. «Логічно правильне визначення, за Б.О. Кістяківським, – має не лише поєднувати в собі всі складові елементи предмета, але й давати синтез їх, тобто представляти їх у необхідній єдності <...> Предметом соціального вчення про державу вважав ті питання, які виникають із співвідношення між суспільством і державою або між двома рядами різнорідних явищ, що відбуваються в одному соціальному цілому»⁶.

Обґрунтовуючи своє визначення держави після з'ясування елементів, з яких вона складається, учений писав: «Дотримуючись основних вимог логіки, ми повинні визнати, що держава є правовою організацією осілого на відомій території народу, яка знаходить своє завершення в органах державної влади»⁷. Але ця дефініція не може задовольнити, оскільки, на думку автора, «не включає суспільних явищ у строгому сенсі слова». Отже, таким чином виділено «в окрему групу суспільство і народ як економічно й соціально організоване ціле становить лише субстрат чи матеріальну основу держави у правовому сенсі». Тому постає потреба в такому визначенні, в якому була б включена соціальна організація народу. Б. Кістяківський сформулював його таким чином: «Держава є осілий на певній території народ, який об'єднаний відомим ступенем соціальної солідарності і володіє організованою владою». Це визначення, як зауважував

² Філософський енциклопедичний словник / ред. кол. В.І. Шинкарчук (голова редколегії) та ін. – К.: Абрис, 2002. – 744 с. – С. 488.

³ Кістяківський Б. Держава і особистість / Б.О. Кістяківський. Вибране; пер. з рос. Л.Г. Матушевський; упор., передмова і прим. Л.Б. Доненчук. – К.: Абрис, 1996. – 512 с. – С. 237–274, 439–440.

⁴ Кістяківський Б. Держава і особистість / Б.О. Кістяківський. Вибране; пер. з рос. Л.Г. Матушевський; упор., передмова і прим. Л.Б. Доненчук. – К.: Абрис, 1996. – 512 с. – С. 237–274, 440.

⁵ Там само. – С. 237–274, 427.

⁶ Тимошенко В. Плюралістична теорія держави В.О. Кістяківського / Володимир Тимошенко // Право України. – 2005. – № 3. – С. 122–125 – с. 123.

⁷ Кістяківський Б. Держава і особистість / Б.О. Кістяківський. Вибране; пер. з рос. Л.Г. Матушевський; упор., передмова і прим. Л.Б. Доненчук. – К.: Абрис, 1996. – 512 с. – С. 237–274 – с. 452.

учений, не суперечить першому і не виключає його, воно тільки ширше від нього. Автор переконаний, що «загальна теорія права, яка прагне об'єднати соціальне і правове вчення про державу, повинна користуватися останнім визначенням»⁸.

Як активний прихильник плюралістичного (синтетичного) підходу до вивчення державно-правових явищ, про що свідчить осмислення концепцій і позицій як попередників, так і сучасних йому вчених, праці яких він глибоко і всебічно аналізував, нерідко аргументовано критикував, цитуючи у своїх творах, український правознавець був далеким від абсолютизації ролі й значення держави в суспільному поступі, проте переконливо доводив, що саме держава є тією реальною інституцією, за допомогою якої можна реалізувати те, що потрібно цивілізованій спільноті, особистості. На відміну від позитивістів, чільним представником яких був Г. Кельзен, український правознавець ідентифікував державу з правом з огляду на обмеження або подолання державою своїх примусових функцій. «У Кістяківського, – зазначає А. Фінько, – йшлося про єдине явище «держава – право» як втілення трансісторичної, етичної та логіко-нормативної ідеї права»⁹. Отже, поняття держави, яке цілком охоплюється правом, учений формулював як певний ідеальний тип, як певну утопію.

Оскільки філософія і соціологія права Б. Кістяківського базувалася на неокантіанстві – напрямі у західній філософії останньої третини XIX – першої третини XX ст., в якому основні філософські проблеми розв'язувалися, виходячи з одностороннього трактування вчення Канта¹⁰, усе ж, дотримуючись плюралізму, тобто об'єктивної світоглядно-філософської позиції в оцінці системно-наукових явищ, український філософ права толерантно ставився до такої, за його словами, нової суспільної, наукової і філософської течії, як ідеалізм, чільними представниками якої він називав Б. Чичеріна, відомого філософа, правознавця, прихильника консервативної ідеї «порядку», твердої влади, автора низки фундаментальних праць, серед яких – «Містицизм у науці» (1880), «Філософія права» (1900), «Курс державної науки» (у 3-х ч., 1894–98), а також В. Соловйова. Їх Б. Кістяківський назвав творцями філософських систем метафізичного і містичного ідеалізму. До чого це може призвести у зорганізовано-жалісній державі для неокантіанця українського правознавця було очевидним: правові норми, містяться у свідомості суб'єктів, виявляються пов'язаними з їх волею. Отже, інтерпретація В. Соловйовим держави як інституції організованої жалості, милосердя, поширення добра насправді детермінувало виправдання заснування вселенської державної теократії. Б. Кістяківський розумів, що це може неминуче призвести до заперечення свободи совісті та думки, до виправдання насильницького запровадження певного світоглядного ідеалу. «Не підлягає сумніву, – застерігав український правознавець, – що те суспільство, члени якого повинні сподіватися на добродійність і милість, буде поставлене на ґрунті неправедних принципів, бо в ньому людська особистість не викликає тиме до себе поваги і не матиме цілковитої гідності й цінності»¹¹.

Таким чином, у цих висновках знаходимо основні ознаки теорії соціально-справедливої держави, правове підґрунтя якої унеможливлювало гіперморалізм, тобто перебільшення морально-етичних принципів у правовій сфері, а також втручання у недоторканність ідеологічно-правового самовизначення індивіда. Послідовно відстоювана ідея такої держави, однією з визначень цих цілей якої є здійснення солідарних інтересів людей, рівноправних членів суспільства, неодмінно пов'язувалася з обмеженням узаконюваного примусу, що ставало нездоланим бар'єром спроб використання насильства чи терору, «земна вулиця» яким відкривалася за умови втілення прагнення перетворити державу на універсальне знаряддя втілення ідеалів добротності і жертвності, організованого милосердя.

Виходячи саме з догматичного завдання стосовно дослідження форми й типів держави, дотримуючись плюралізму під час огляду праць державознавців, його попередників та сучасників, український учений визначає ті чи інші позитивні сторони й наукові досягнення німецького державознавця Р. фон Молля (автора «Енциклопедії державних наук»), німецького ученого Г. Еллініка (його праця «Загальне вчення про державу»), докладніше зупиняється на п'ятитомнику «Типологічні курси з історії державного буття»

⁸ Кістяківський Б. Держава і особистість / Б.О. Кістяківський. Вибране; пер. з рос. Л.Г. Матушевський; упор., передмова і прим. Л.Б. Доненчук. – К.: Абрис, 1996. – 512 с. – С. 237–274 – С. 453.

⁹ Фінько А.Є. До питання про політико-правову теорію етичного реформсоціалізму (на прикладі Б. Кістяківського) / А.Є. Фінько // В.А. Малахов, А.М. Єрмоленко, О.О. Кисельова та ін. Етика і політика: проблеми взаємозв'язку. – К.: Стило, 2000. – 216 с. – С. 126–182 – С. 172.

¹⁰ Історія філософії. Словник / за заг. ред. проф. В.І. Ярошовця. – 2-ге вид., перероб. – К.: Знання України, 2012. – 1087 с. – С. 537.

¹¹ Кістяківський Б. Держава і особистість / Б.О. Кістяківський. Вибране; пер. з рос. Л.Г. Матушевський; упор., передмова і прим. Л.Б. Доненчук. – К.: Абрис, 1996. – 512 с. – С. 237–274 – С. 269.

петербурзького історика і соціолога М. Карєєва. Його класифікація, як вважав Б. Кістяківський, «має ту перевагу, що він присвячує особливий (четвертий) том своїх типологічних курсів західноєвропейській монархії XVI, XVII і XVIII століть. Класифікація Карєєва має ще іншу вартість, бо він дає надзвичайно вдалі назви, визначаючи найхарактерніші риси деяких із встановлених ним типів <...> Для нас важливо констатувати, що представники таких різних галузей науки, як історія і державознавство доходять однакового висновку про необхідність різко розмежовувати різні типи держав»¹². Очевидно, що відповідно до сьогодення (принаймні останнього двадцятиліття на переломі XX і XXI ст.) треба шукати і впроваджувати в науку й інші підходи до типології держав, відмовляючись від формаційного, який базувався на теоретичних засадах марксизму-ленінізму й досі ще цих догм не позбавлений, залишаючись в арсеналі українських державознавців.

У необхідності здійснення в науковій теорії методологічно-пізнавальних трансформацій, які повинні відповідати реаліям державно-правових змін, що постійно відбуваються у світі, переконує нас «методологічне міркування» Б. Кістяківського, який наголошував на настійній потребі розширювати погляд «на значення різних типів державного існування», адже на його думку «питання про типи є питанням про те, щоб методологічно правомірно осмислювати безперервно змінювані й поточні явища як такі, що перебувають і стійкі. У науці про державу ми повинні вдаватися до цього засобу мислення тому, що маємо тут справу з явищем, яке не тільки розвивається, а й зазнає ряд перетворень і перевтілень». Далі вчений обґрунтовував цю думку характерним прикладом з історії держави. «Так, абсолютно-монархічна держава, безумовно, розвинулася з феодалної, а держава конституційна – з абсолютно-монархічної. Але незважаючи на те, що цей перехід часто здійснювався дуже повільно, і що розвиток після такого переходу не зупинявся, таким чином кожна державна форма своєю чергою проходила різні стадії розвитку, держава при переході від одної форми до іншої перевтілювалася, і ми повинні собі уявляти кожна з цих форм у її найбільш типових рисах»¹³.

Полемізуючи зі своїм сучасником, одним з провідних російських правознавців, доктором державного права С. Котляревським з приводу його еволюційного підходу до типології держави, український правознавець підкреслював, що «таке визначення типу держави не можна визнавати методологічно правильним, оскільки завдання типології полягає в тому, що необхідно осмислювати «зрадливість явища у його незмінних найбільш типових рисах». Цей доказ він підтверджує таким нагадуванням: «Іноді між окремими державними формами самі історичні події проводять різкі грані. Так, момент переходу від абсолютно-монархічної до конституційної держави подається історично таким сміливим і рішучим, що по ньому судять про ці державні форми <...> Насправді, однак, незважаючи на супроводжуючі цей перехід суспільні і державні потрясіння і на ті різкі відмінності в організації змінюваних одна одну форм, що дає підставу говорити про певні моменти переходу від однієї до іншої, перехід цей ніколи не має надто рішучого характеру». На таких методологічних підставах, як вважає Б. Кістяківський, цілі історичні епохи існування конкретного типу держави слід характеризувати як перехідні, тому кожна з форм державного буття «виступає не в чистому виді, а завжди просякнута більшою чи меншою кількістю елементів іншої форми». Однак дослідникові важливо уявляти кожна з цих форм саме в чистому виді, бо тільки тоді можна отримати критерії для оцінювання ступеня поступового проникнення її в якусь конкретну державну організацію.

На основі викладених методологічних засновників учений зробив висновок: «Такі чисті державні форми дуже рідко втілюються у конкретній дійсності як реальні факти. Але вони повинні теоретично встановлюватися у виді ідеальних за своєю довершеністю, повнотою і досконалістю типів» [3, с. 327]¹⁴. Плюралістична інтерпретація типології держави як одне із завдань наукового пізнання державно-правових явищ базувалося на аналізі українським правознавцем концепцій не лише державників, а й соціологів, політекономів, філософів [3, с. 327]¹⁵.

Висновки. Отже, плюралістичний підхід до дослідження сутності держави, її типологізації служить філософсько-правовим підґрунтям всебічного з'ясування основ державної влади, обґрунтування її функцій. Відкриваються широкі можливості глибшого осмислення потреб розроблення теоретичних конструкцій держави, визначення її завдань і ролі у суспільному розвитку.

¹² Кістяковский Б.А. Государственное право (общее и русское) : Лекции Б.А. Кістяковского читанные в Московском коммерческом институте в 1908/1909 академическом году // Б.А. Кістяковский. Философия и социология права; сост., примеч., указ. В.В. Сапова. – СПб. : РХГИ, 1999. – С. 415–571 – С. 418.

¹³ Кістяковский Б.А. Социальные науки и право : очерки по методологии социальных наук и общей теории права // Б.А. Кістяковский. Философия и социология права; сост., примеч., указ. В.В. Сапова. – СПб. : РХГИ, 1999. – С. 5–414 – С. 326.

¹⁴ Там же – С. 327.

¹⁵ Там же.

Анотація

Статтю присвячено розкриттю філософського-правового змісту сутності верховенства права за Б. Кістяковським. Нинішній стан українського законодавства зумовлює необхідність переосмислення основ теоретичного та філософсько-правового розуміння держави як реального, об'єктивного явища, що в постійному розвитку існує не само по собі, а тісно пов'язане з економічними, політичними, духовними умовами суспільства, людської природи, його потреб. У той же час, важливо також прояснити межі державного втручання в суспільне життя, визначити форми та методи її діяльності, взаємодіяти з інституціями громадянського суспільства через призму актуалізації проблемної проблеми досліджень державних процесів, беручи до уваги традиційні підходи, запропоновані відомими вченими, наповнюючи їх новим змістом, процесами та особливостями розвитку національної державності.

Summary

The article is devoted to the disclosure of the philosophical and legal content of the essence of the rule of law according to B. Kistyakovski. The current state of Ukrainian law predetermines the need to rethink the foundations of theoretical and philosophical and legal state understanding as a real, objective phenomenon, is in constant development, exists not in itself, but in close connection with the economic, political, spiritual conditions of society, human nature, his needs. At the same time, it is also important to clarify the limits of state interference in public life, to determine the forms and methods of its activities, to interact with civil society institutions through the prism of the actualization of the problematic of research of state processes, taking into account traditional approaches proposed by famous scientists, filling them with new content, processes, and features of the development of national statehood.

References:

1. Історія філософії. Словник / за заг. ред. проф. В.І. Ярошовця. – 2-ге вид. перероб. – К. : Знання України, 2012. – 1087 с.
2. Кістяковський Б.А. Государственное право (общее и русское) : (лекции Б.А. Кістяковского читанные в Московском коммерческом институте в 1908/1909 академическом году) / Б.А. Кістяковський // Філософія і соціологія права ; сост., примеч., указ. В.В. Сапова. – СПб. : РХГИ, 1999. – С. 415–571.
3. Кістяковський Б.А. Социальные науки и право : (очерки по методологии социальных наук и общей теории права) / Б.А. Кістяковський Філософія і соціологія права ; сост., примеч., указ. В.В. Сапова. – СПб. : РХГИ, 1999. – С. 5–414.
4. Кістяківський Б. Держава і особистість / Б.О. Кістяківський. Вибране ; пер. з рос. Л.Г. Матушевський ; упор., передмова і прим. Л.Б. Доненчук. – К. : Абрис, 1996. – 512 с. – С. 237–274.
5. Тимошенко В. Плюралістична теорія держави В.О. Кістяківського / Володимир Тимошенко // Право України. – 2005. – № 3. – С. 122–125.
6. Філософський енциклопедичний словник / ред. кол. В.І. Шинкарчук (голова редколегії) та ін. – К. : Абрис, 2002. – 744 с.
7. Фінько А.Є. До питання про політико-правову теорію етичного реформсоціалізму (на прикладі Б. Кістяківського) / [А.Є. Фінько, В.А. Малахов, А.М. Єрмоленко, О.О. Кисельова та ін.] – Етика і політика : проблеми взаємозв'язку. – К. : Сти-лос, 2000. – 216 с. – С. 126–182.

Zoryana Homenyuk,

*PhD student of Theory and Philosophy of Law
INPP NU "Lviv Polytechnic"*